Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P055

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भारतीय ज्ञान आणि बदलत चाललेला समाज: बदलती परिस्थिती, समस्या आणि उपाय

संशोधक विद्यार्थीनी
प्रा. प्रमिला मोहिते (हजारे)
रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

सारांश

भारतीय ज्ञानप्रणाली (Indian Knowledge System) ही मानवजातीतील सर्वात प्राचीन, बहुआयामी आणि सर्वांगीण ज्ञानसंस्था मानली जाते. वेद, उपनिषद, आयुर्वेद, योग, व्याकरण, नाट्यशास्त्र, गणित, ज्योतिष, कृषिविज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि सामाजिक मूल्यव्यवस्था यांचा समन्वय असलेले भारतीय ज्ञान केवळ ऐतिहासिक परंपरा नसून आजच्या आधुनिक समाजरचनेतही महत्त्वपूर्ण योगदान देणारी जीवनपद्धती आहे. आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, सामाजिक माध्यमे, बदलती आर्थिक-सांस्कृतिक मूल्ये या सर्वांच्या प्रभावामुळे समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतून जात असताना भारतीय ज्ञानप्रणालीची भूमिका, आव्हाने आणि गरज यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

या शोधनिबंधात भारतीय ज्ञानप्रणालीचे मूलभूत घटक, बदलत्या सामाजिक परिस्थितीतील त्याचे महत्त्व, निर्माण झालेल्या समस्या, आणि भविष्यातील उपाययोजना या सर्वांचा व्यापक आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय सभ्यता ही ज्ञानप्रधान सभ्यता म्हणून ओळखली जाते. येथे ज्ञानाला केवळ बौद्धिक साधना म्हणून नव्हे, तर जीवनशैली, सामाजिक व्यवस्थापन आणि नैतिक मूल्यनिर्मितीचा आधार मानले गेले आहे. "सर्वे भवन्तु सुखिनः"आणि "वसुधैव कुटुंबकम्" यांसारखी तत्त्वे भारताच्या ज्ञानपरंपरेची मूलतत्त्वे दर्शवतात.

21 व्या शतकातील समाज जलदगतीने बदलणाऱ्या एका संक्रमणावस्थेत आहे—

- तांत्रिक क्रांती
- माहितीचा विस्फोट
- डिजिटल संस्कृती
- पर्यावरणीय संकटे
- सामाजिक संरचनेतील बदल
- आर्थिक उदारीकरण
- वैयक्तिक जीवनशैलीतील परिवर्तन

या संपूर्ण प्रक्रियेमुळे भारतीय ज्ञानाला नव्या दृष्टीने समजून घेण्याची आवश्यकता निर्माण होते.

संशोधनाचे उद्दीष्टये

- भारतीय ज्ञानाचा आधार
- आजची प्रासंगिकता
- समाजातील योगदान
- भविष्यासाठी आवश्यक उपाय प्रस्तावित करणे.

संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधासाठी पुढील पद्धतींचा आधार घेण्यात आला आहे:

1. दस्तऐवजीकरण पद्धती: प्राचीन वाङ्मय, साहित्य, सरकारी धोरण दस्तऐवज, शैक्षणिक लेख व संशोधन अहवालांचा अभ्यास.
2. तुलनात्मक विश्लेषण: भारतीय ज्ञान आणि आधुनिक विज्ञान, तसेच पाश्चिमात्य शिक्षणपद्धतींचे तुलना-अभ्यास.
3. सामाजिक निरीक्षण: आधुनिक समाजातील सांस्कृतिक आणि तांत्रिक बदलांचे विश्लेषण.
4. गुणात्मक विश्लेषण: विचारसरणी, मूल्यव्यवस्था व सामाजिक घटकांच्या आकलनावर आधारित विवेचन.

विषयाचा परिचय

भारतीय ज्ञानप्रणाली खालील वैशिष्ट्यांवर आधारित आहे:

1. सर्वांगीणता (Holism): शरीर-मन-बुद्धी-आत्मा यांचा समन्वय.
2. प्रायोगिकता: आयुर्वेद, योग, हस्तकला, कृषी, नगररचना यामधील अनुभवाधारित ज्ञान.
3. नैतिकता व मूल्ये: धर्म, कर्तव्य, अहिंसा, संयम, सहजीवन.
4. निसर्गाशी एकात्मता: पर्यावरणपूरक जीवनशैली, औषधी वनस्पती, निसर्गवैद्यक.
5. ज्ञानाचा सामाजिक उपयोग: आरोग्य, शिक्षण, कृषी, कुटुंबव्यवस्था.

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे स्रोत म्हणजे वेद, उपनिषद, स्मृती, पुराणे, आयुर्वेद, योगसूत्रे, अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, साहित्य, लोककला व लोकपरंपरा.

१. भारतीय ज्ञानप्रणालीचे स्रोत, मूल्ये व महत्व

भारतीय ज्ञानप्रणालीचे आधारस्तंभ—

- सत्य, अहिंसा, करुणा
- कुटुंबकेंद्रित समाज
- पर्यावरणाशी समन्वय
- आरोग्य-केंद्रित जीवनशैली
- आध्यात्मिक उन्नती
- ज्ञानाचे सामाजिक कल्याणाशी नाते

आजच्या जगात मानसिक तणाव, आरोग्य समस्या, पर्यावरण संकटे, सामाजिक विघटन वाढत असताना ही तत्त्वे अधिक सुसंगत ठरतात.

२. बदलत्या परिस्थितीत भारतीय ज्ञानाची प्रासंगिकता

(अ) आरोग्य व जीवनशैली

योग, ध्यान, प्राणायाम यांना जागतिक मान्यता वाढली आहे.

- आयुर्वेदिक तत्त्वे Immunity, Holistic Wellness आणि Preventive Health साठी उपयोगी ठरत आहेत.
- WHO ने योगाला जागतिक आरोग्य घटक म्हणून मान्यता दिली.

(ब) शिक्षण क्षेत्रात

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP–2020) ने भारतीय ज्ञानसंस्थेला औपचारिक अभ्यासक्रमात स्थान दिले आहे.

- संस्कृत व भारतीय गणिताचा अभ्यास
- तर्कशास्त्र, न्याय, व्याकरण
- सांस्कृतिक इतिहासाचे पुनर्मूल्यांकन

(क) पर्यावरण व शाश्वत विकास

भारतीय जीवनशैली—

- कमीत कमी प्रदूषण
- नैसर्गिक शेती
- जलसंधारण परंपरा

आज जागतिक हवामान संकटात महत्त्वपूर्ण ठरतात.

३. भारतीय ज्ञानातील समाजशास्त्रीय पैलू

स्त्री, कुटुंब आणि जात

- स्त्रीच्या ज्ञानभूमिकेचा इतिहास मोठा असला तरी काही काळानंतर तिची भूमिका मर्यादित करण्यात आली.
- दलित, आदिवासी आणि इतर वंचित समूहांचे लोकज्ञान आजही प्रचंड महत्त्वाचे आहे.

स्त्री सक्षमीकरण भारतीय ज्ञानात—

- गार्गी, मैत्रेयी, विदुषी लोपामुद्रा यांसारख्या विद्वान स्त्रियांचा उल्लेख
- आरोग्य, शिक्षण, अर्थनिर्णयात स्त्रियांची भूमिकेवर स्पष्ट चर्चा

आजही या परंपरांचे पुनरुज्जीवन अत्यंत आवश्यक आहे.

४. भारतीय ज्ञानासमोरील समस्या व आव्हाने

1. पाश्चिमात्य शिक्षणप्रणालीचे वर्चस्व भारतीय ज्ञान मुख्य प्रवाहात न आणल्याने अभ्यासक तयार होत नाहीत.
2. अल्प संशोधन व अपुरे दस्तऐवजीकरण लोकज्ञान, आदिवासी ज्ञान, ग्रामीण आरोग्य परंपरा यांचे नोंदवहीकरण कमी आहे.
3. अंधश्रद्धा व चुकीचे प्रतिमान काही परंपरांचे वैज्ञानिक आधार न तपासता त्यांना अंधश्रद्धा म्हणून नाकारले जाते.
4. व्यावसायीकरण योग, आयुर्वेदाचे बाजारू मॉडेल्स मूळ शास्त्राचे मूल्य कमी करतात.
5. सामाजिक विभागणी जातप्रथा, लैंगिक असमानता काही काळ भारतीय ज्ञानाच्या अभ्यासात अडथळा ठरली.

५. आधुनिक काळात भारतीय ज्ञानप्रणाली बदलणे आवश्यक आहे का? होय — "री–इंटरप्रिटेशन" आणि "री–इंटिग्रेशन" आवश्यक आहे.

कारणे:

- आधुनिक विज्ञानाशी संलग्नता
- शिक्षणातील व्यवहार्यता
- जागतिक संशोधन पद्धतींचे अंगीकार
- मानवाधिकार, समानता, लैंगिक समता यांचा समावेश
- पर्यावरणीय आपत्तींच्या निराकरणासाठी पारंपरिक उपायांचे पुनर्मूल्यांकन

भारतीय ज्ञान बदलले पाहिजे, पण त्याची मूळ तत्त्वे न गमावता, वैज्ञानिक आणि नैतिक पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे.

६. उपाय

१. शिक्षणात भारतीय ज्ञानाचा समावेश

- शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठ पातळीवर IKS अभ्यासक्रम
- योग, आयुर्वेद, कृषी ज्ञान, भारतीय गणितांचे पाठ्यक्रम

२. आधुनिक विज्ञानाशी एकत्रीकरण

- योगाचे न्युरोसायन्स संशोधन
- आयुर्वेदाचे क्लिनिकल ट्रायल्स
- पर्यावरणीय ज्ञानाचे आधुनिक विज्ञानाशी तुलना-अभ्यास

३. लोकज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण

- आदिवासी, ग्रामीण आणि स्त्री ज्ञानसंपदेचे संकलन
- सरकारी आणि विद्यापीठ प्रकल्प

४. सामाजिक समता व नैतिकता

- स्त्री-पुरुष समानता
- जातीय भेदभावनिर्मूलन
- सर्वसमावेशक ज्ञानव्यवस्था

५. डिजिटल इंडिया आणि IKS

- डिजिटल लायब्ररी, ई-ग्रंथसंग्रह
- AI-आधारित संस्कृत पांडुलिपी विश्लेषण
- ऑनलाईन IKS कोर्सेस

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञानप्रणाली ही शतकानुशतके भारतीय समाजाच्या बौद्धिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक विकासाचा आधारस्तंभ राहिली आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारतीय ज्ञानापुढे अनेक आव्हाने उभी आहेत, परंतु संधीही तितक्याच मोठ्या आहेत. भारताचे भविष्य पारंपरिक ज्ञान आणि आधुनिक विज्ञान यांचा संतुलित समन्वय यातच आहे.

भारतीय ज्ञानप्रणाली

- समाजपरिवर्तन समजून घेण्यासाठी,
- आरोग्य व पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी,
- शिक्षण व मानवकल्याणासाठी आज अधिक आवश्यक ठरत आहे.

सुसंगत, वैज्ञानिक, नैतिक आणि सर्वसमावेशक रूपात भारतीय ज्ञानप्रणालीचे पुनरुज्जीवन हे 21व्या शतकाच्या भारतासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची

1. Radhakrishnan, S. Indian Philosophy.
2. Altekar, A.S. Education in Ancient India.
3. Kapur, P. Indian Knowledge Systems and Contemporary Relevance.
4. National Education Policy (NEP) 2020 – Government of India.
5. WHO Global Wellness Reports – Yoga & Ayurveda Sections.
6. Sharma, P.V. Ayurveda: Its Principles and Practices